

Ivor
Karavanić

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR-10000 Zagreb

Department of
Anthropology,
University of
Wyoming

Laramie, WY 82071,
USA

ikaravanic@m.ffzg.hr

TRAGANJE ZA RANOM DUHOVNOŠĆU

Traganje za ranom duhovnošću važno je za pokušaje rekonstrukcija svjetonazora prapovijesnih zajednica i bolje razumijevanje tadašnjih društava. Religija kao sastavni dio života bila je usmjerena na ključna područja ljudskog postojanja te je na različite načine utjecala na društvo i imala bitnu ulogu u njegovu funkcioniranju. Premda je nužan oprez uz korištenje novih metoda pri pokušajima sagledavanja navedene problematike, suvremena arheološka znanost, uz korekcije i odbacivanje različitih interpretacija, omogućila je mnoštvo novih spoznaja. Najviše pozornosti u članku je pridano ranoj duhovnosti i prapočecima religije u paleolitiku, dok su religije mezolitik i neolitik samo spomenute.

Ključne riječi: prapovijest, paleolitik, duhovnost, religija

Teme povezane s religijom i duhovnošću često su bile predmetom proučavanja i interpretacija arheologije te privlačile pozornost šire javnosti. Međutim, tijekom razvoja arheologije pristupalo im se na različite načine. Ovaj tekst posvećen je dragoj profesorici i kolegici Marini Milićević Bradač koja je na znanstveni način pristupala tim temama iz prapovijesne i klasične arheologije, a temelji se na ranijim promišljanjima i tekstovima autora (primjerice Karavanić 2012; Karavanić & Čondić 2018).

Traganje za ranom simbolikom i ulogom religije u prapovijesnim zajednicama posebno je važno za bolje razumijevanje društava što prethode pojavi objavljenih religija – kršćanstvu, židovstvu i islamu, te prirodnim religijama poput hinduizma i budizma (premda ga dio autora smatra više filozofskim modelom i pogledom na svijet). U traganju za počecima religioznosti usmjereni smo na arheološke i paleoantropološke nalaze, a moguće analogije mogu se potražiti u vjerovanjima suvremenih (ili povijesnih) plemena lovaca i nomada koji mogu poslužiti kao etnomodeli za proučavanje te problematike. Upravo oni, poznati po lovnom i skupljačkom gospodarstvu, imaju religiozne osjećaje koji su, prema F. Facchiniju (2004: 15) „...mnogo puta izraženi u obliku kozmičke religioznosti, koja zaista ima ishodište u začuđenosti pred prirodnim pojavama. Tako se rađa misao o vrhovnom Biću, o stvarnosti koja nadilazi prirodu i koju ljudi zovu Bogom.“

Osim što smo, prema J. Bocheńskom (2001: 84.), za razliku od ostalih životinja, sposobni za refleksiju (nismo usmjereni samo na izvanjski svijet, već možemo razmišljati o sebi), čini se da smo „i jedina životinja koja ima sasvim sigurno znanje o samome sebi da mora umrijeti“. Religije današnjice, ali i one drevnih civilizacija, bave se misterijem smrti koja je tema i antropologije, filozofije, umjetnosti, medicine, a odnos prema smrti zrcali se u posmrtnim ritualima koji često ovise o kulturnoj tradiciji pojedinih skupina (o antropologiji posmrtnih rituala v. Metcalf & Huntington 1991). Primjerice, temelj svih religija

A. Durman (2009: 235) objašnjava upravo pitanjem „je li smrt za čovjeka nepovratna činjenica ili ulaz u novi početak (u drugom okruženju ili novo rađanje)“.

Nešto što danas, primjerice u kršćanskoj ili islamskoj svijetu, možda izlazi iz sfere religioznoga, u prapovijesti je moglo biti važan dio tog poimanja. Upravo je poznati povjesničar religija Mircea Eliade (2006: 7) napisao: „Na najdrevnijim razinama kulture živjeti kao ljudsko biće samo je po sebi religiozan čin jer hranjenje, seksualni život i rad imaju sakramentalnu vrijednost.“ Religiozan način mišljenja zamjetan je veoma dugo i on je jedan od fenomena prema kojemu se čovjek razlikuje od ostalih zemaljskih bića.

Danas postoji opširna literatura o tome kako u arheološkoj građi prepoznati vjerske rituale (v. primjerice Blake 2005; Forenbaher 2006; Renfrew & Morley 2009), a upravo su religija i rituali važna tema kognitivne arheologije. Kognitivna se arheologija bavi mnogim temama povezanim s vjerovanjima, mišljenjem, percepcijom i odlučivanjem, a postala je vrlo vrijedna otkad su je zastupnici postprocesualizma i procesualizma osamdesetih godina prošlog stoljeća snažno razvijali u Velikoj Britaniji, premda nije bila u središtu procesualističkih stremljenja (Dark 1995). Arheolozi kulturno-povijesnog pristupa uglavnom su bili sumnjičavi kada je riječ o mogućnosti rekonstrukcije vjerovanja iako ih je zanimala arheologija religije. Međutim, mnogim je nalazima pridavano kulturno značenje samo zato jer drugačije nisu bili uporabno objašnjivi. Nasuprot tomu, C. Renferw (1985) smatrao je da je teme kognitivne arheologije moguće proučavati na procesualistički način (uz hipoteze koje je moguće provjeravati), a velik broj znanstvenika koji su se bavili tom problematikom u sklopu prapovijesne arheologije bilo je postprocesualnog usmjerenja (Dark 1995).

Postoji mnogo definicija religije. Primjerice, *Opći religijski leksikon* (Leksikografski zavod Miroslav Krleža u Zagrebu) religiju (lat. *religio*, od *religare*: povezivati, okupljati) definira kao „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti, i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetomu.“ Međutim, kada općenito govorimo o začetcima religijskih vjerovanja, sam pojam religije nije nužno vezan za određen, strogo utvrđen vjerski sustav, već se ponajprije odnosi na vjeru u natprirodna bića i/ili zagrobni život, a taj je fenomen vjere katkad mogao biti popraćen ritualima. Vjerovanje u natprirodna bića najčešće je obilježje različitih religija, što je još 1871. uočio E. B. Tylor u knjizi *Primitive Cultures*, a ostala su obilježja preživljavanje nefizičke komponente osobe, izravno primanje inspiracije ili poruke natprirodnog bića i uvjerenje da se upražnjavanjem određenih rituala može utjecati na prirodni svijet (Boyer 1994). Posljednje pripada području magije koja upravo postupcima i obredima ljudskom voljom želi utjecati na prirodu. Pri proučavanju početaka religije često nije moguće razlikovati religiju od magije, pa tako ni magijske rituale, odnosno obrede (okultne se sile usmjeruju prema željenom učinku) od religijskih (simbolična narav, odnos prema božanskoj). Štoviše, religija i magija u davnoj su prošlosti vjerojatno bile jedno.

Na još jedan problem pri proučavanju prapovijesnih vjerovanja upozorio je H. Potrebica koji navodi (2005: 74): „Općenito prilikom istraživanja prapovijesnih i protopovijesnih razdoblja arheološkom metodom, često se dogodi da znanstvenici govore o religiji iako zapravo nalaze i interpretiraju tragove

rituala. Rituali imaju definitivno unutrašnji ustroj i mehanizam, ali nisu jedina odrednica religijskog sustava pojedine zajednice, što svakako treba imati na umu prilikom pokušaja rekonstrukcije religijskih sustava prapovijesnih zajednica.“ Štoviše, ritual ne mora uvijek imati religiozno značenje (primjerice, plesovi kojima se slavi dolazak proljeća), a pod pojmom kulta istraživači obično razumijevaju ukupnost ritualnih čina kojima se iskazuje štovanje božanskoga (o definiciji religije, rituala i arheologije religije opširnije v. Insoll 2004).

Religiju ne treba promatrati samo u sklopu njezinih postavki i vjerovanja. Ona je usmjerena na ključna područja ljudskog postojanja, kao što su rođenje, smrt, bol, spolnost, dobro i zlo, te na različite načine utječe na društvo (i na životna područja koja obično smatramo sekularnima) i važna je za njegovo funkcioniranje (Dickson 1990; Insoll 2004). Taj utjecaj, međutim, nije jednosmjernan jer su, naime, različita društvena zbivanja, primjerice, razvoj tehnike i promjene gospodarstva, utjecala na religiju, odnosno prouzročila vidljive promjene u religijskome mišljenju, što je zamjetno pri usporedbi paleolitika, neolitika i metalnih razdoblja prapovijesti (v. Milićević Bradač 2002; Durman 2006; 2009; Burkert 2007). Primjerice, ako prihvatimo dvije osnovne predodžbe svijeta, vertikalnu i horizontalnu, što ih susrećemo u različitim populacijama (o tome v. Milićević Bradač 2002), paleolitičkim nomadima više bi pristajala horizontalna predodžba. Naime, vertikalna predodžba povezuje se s neolitičkim poljodjelskim sjedilačkim stanovništvom koje pokopava mrtve ispod kuća ili u naseljima, a životni ciklus zbiva se iznad i ispod zemlje, uz vertikalnu kuću, odnosno naselja (Milićević Bradač 2002). Prema istoj autorici horizontalna predodžba obuhvaća nomadske stočarske populacije poput Skita u kojih se životni ciklus zbiva na horizontali pejzaža, slično kao i u paleolitičkih lovaca (premda je riječ o drugačijim strategijama preživljavanja). Iznimka bi mogao biti primjer srednjoeuropskih gravetijenskih organiziranih i planskih naselja na otvorenome, koja su dugotrajnija staništa paleolitičkih zajednica i stoga možda već sadržavaju neke elemente vertikalne predodžbe (nema odvojenosti sakralnih od profanih prostora, pokopi su u sklopu naselja). Međutim, ti su elementi povezani s intenzitetom mobilnosti (dugotrajnije zadržavanje u određenim naseljima na otvorenome unutar lovačko skupljačkoga gospodarstva) i nisu prouzročeni gospodarskim razlikama, kao što to može biti slučaj u novijim razdobljima prapovijesti. Dakako, kao još jednu iznimku valja spomenuti Lepenski Vir na Dunavu u Srbiji, najbolje sačuvano mezolitičko naselje na kojem mezolitička populacija živi sjedilačkim načinom, što je inače značajka neolitika (Radovanović 1996; Borić 2008), a pojedina ostvarenja lokalno su toliko specifična (primjerice ljudi ribe iz Lepenskog Vira) da očituju vidnu svezu lokalnih okolišnih (Dunav) i globalnih gospodarskih (lov i ribolov) komponenti s religijom (Karavanić & Čondić 2018).

O religijskim obredima u prapovijesnog čovjeka možemo utemeljeno govoriti na osnovi materijalnih dokaza koji nisu vezani isključivo za potrebe biološkog opstanka pojedine jedinice ili skupine, već upućuju na postojanje određene sastavnice duhovnog života. Pritom je kontekst u kojem su nalazi pronađeni vrlo bitan kao i učestalost pojavljivanja takvih nalaza na različitim nalazištima. Na taj je način moguće izbjeći zamku da se svakom predmetu koji

nema jasno utilitarno značenje pridaje simbolično ili kultno. Ako na nekom nalazištu nema materijalnih ostataka koji bi upućivali na simboliku ili religiju, onda se o tome ne može raspravljati na znanstveni način, iako je jasno da sve simbolične geste ili rituali nisu ostavile materijalni trag. Štoviše, neki od materijalnih ostataka koje vežemo za svakidašnji život u određenim su okolnostima mogli imati simbolično značenje, što veoma često neće biti moguće prepoznati. Stoga pri interpretaciji arheoloških i paleoantropoloških nalaza, koji upućuju na kultno obilježje, nagađanje nije moguće izbjeći, a teškoće s kojima se istraživači mogu susresti slikovito je izrazio A. Leroi-Gourhan (1968: 9) napisavši: „Prethistoričar se pred činjenicom religioznog vjerovanja nalazi u istom položaju u kom bi se našlo neko razumno biće što se iskrcalo s drugog zvjezdanog sustava (a nepoznat mu je vjerski fenomen u čovjeka), kad bismo mu uz neukrašen kalež pokazali šampanjsku kupu, ili pak mesarski nož pored žrtvena noža.“ Unatoč tim teškoćama i rigoroznijoj znanstvenoj metodologiji koja se danas koristi, napisana su mnoga djela o toj temi i za nju danas postoji veliko znanstveno zanimanje. Štoviše, posljednjih je godina objavljeno mnoštvo novih radova o simboličnom ponašanju i/ili religiji u paleolitiku, a dinamika objavljivanja još se ubrzava.

Premda je današnja rigorozna arheološka znanost odbacila mnoge prijašnje interpretacije religioznosti u srednjem paleolitiku (poput kulta lubanje i kulta medvjeda), pouzdano se zna da su neandertalci prvi u ukupnoj povijesti ljudskog roda pokapali mrtve (Vandermeersch 2004). Štoviše, oni su, uz razvijenu simboličnu komunikaciju (Radovčić *et al.* 2015), mogli vjerovati u zagrobni život (Vandermeersch 2004; Karavanić 2012), a ponekad su na simbolički, možda i ritualan način tretirali pokojnike (Frayer *et al.* 2006). Štoviše, propitivanje smisla i davanje natprirodnog značenja određenim pojavama moglo je postojati još i prije, u razdoblju donjeg paleolitika, otkada potječu najraniji nalazi simboličkog ponašanja, odnosno simboličkog mišljenja (v. Rossano 2010).

Duhovni se život u začetku očitovao određenom simbolikom (koja se, dakaiko, pojavljuje i izvan religijskog okvira), posmrtnim ritualima, ritualnim pokopima ili pak nekim drukčijim religijskim ili magijskim obredima. Općenito rečeno, začetke religioznosti moguće je tražiti u trenutcima iznimne potresenosti, bola i žalosti zbog smrti bliskih i voljenih osoba, u strahu od vlastita nestajanja i nadi da se to neće dogoditi, u nemogućnosti tumačenja zbiljnosti svijeta logičnim načinom i sudbinskoj ovisnosti o prirodnim pojavama, u traženju čovjekova mjesta u svijetu što ga okružuje, u želji da natprirodno utječe na prirodu, u nedostatnosti koju kao pojedinci osjećamo prema bogatstvu i neizvjesnosti zemaljskog svijeta, veličini svemira (primjerice, pri pogledu na zvjezdano nebo) i/ili misteriju vremenske prolaznosti i onostranosti. S mnogima od tih prvih „filozofskih“ pitanja i problema ljudsko se biće teško može jednostavno pomiriti i ona su se zasigurno nametala tijekom biološkoga i kulturnog razvoja.

Religija, odnosno religiozno ponašanje bilo je dijelom svakidašnjeg života i svjetonazora u gornjem paleolitiku. Lovci skupljači jedno su s prirodom, a životinje nisu samo bitne za preživljavanje, već imaju simboličku, vjerojatno i mitsku dimenziju. Dok su krizne situacije, u materijalnom i duševnom smislu, otvarale određena metafizička pitanja i tražile praktična rješenja, trenutci bla-

gostanja mogli su poslužiti za pozornije promatranje prirodnih mijena, propitivanja, tumačenja i materijaliziranja religioznih ideja koje prvi put poprimaju specifične figurativne umjetničke forme. Razina ekonomskih odnosa u gornjem paleolitiku toliko je napredovala da su umjetnici svoj „zanat“ razvili do savršenstva, a vračevi ili šamani mogli su imati poseban društveni status.

Životinjske figurice iz tog razdoblja moguće je protumačiti kao totemističke simbole pojedinog plemena (premda to ne vrijedi za prikaze stijenske umjetnosti), a one antropomorfne možda predstavljaju božanstva ili duhove (Klein 1999). Određene figurice žena iz Italije povezuju se, međutim, sa šamanizmom (Mussi *et al.* 1999), kao i čovjekoliki kipić od bjelokosti s mačjom (odnosno lavljom) glavom iz Njemačke (Conard 2005). Čini se da je šamanizam uistinu izražen u pojedinim špiljskim prikazima, a ista je religija u suvremenih plemena također povezana sa stijenskom umjetnošću (Clottes & Lewis-Williams 1998). Postoji niz teorija koje nastoje objasniti fenomen paleolitičke umjetnosti, a većina njih taj fenomen povezuju s religijom (v. Karavanić 2012; v. Rukavina 2012). Stoga paleolitičku umjetnost na treba promatrati jednoznačno. Mnogi su prikazi bili motivirani vjerskim pobudama, ali su neki mogli nastati iz sasvim praktičnih (nereligioznih) i/ili estetskih razloga. Često je teško pouzdano razlikovati je li riječ o estetici, bilježenju, pohranjivanju podataka, magičnom značenju ili nekom drugom obliku simbolike. Pri tome uvelike može pomoći kontekst u kojemu je nalaz pronađen (stanište, grob) te usporedba sa sličnim nalazima. Međutim, stijensko slikarstvo nedvojbeno svjedoči da je zahtjevno dvodimenzionalno prikazivanje trodimenzionalne stvarnosti i čitanje takvih prikaza već bilo dio kulturne tradicije, čime je tzv. paket modrenog ponašanja do kraja „ispunjen“.

Premda su paleolitičke religije prakticirale pokopne rituale, magiju i šamanizam, na što upućuju arheološki nalazi, teško je reći koliko je granica između materijalnoga i duhovnog svijeta u poimanju tadašnjih ljudi bila čvrsta. Sa sigurnošću možemo pretpostaviti postojanje različitih mitova, priča te kozmologija u kasnom gornjem paleolitiku (v. Kozłowski 2004 ; Rossano 2006). Uloga religije mogla je biti bitna u liječenju, prevladavanju stresa i različitih teškoća, jačanju zajedništva i osjećaja sigurnosti. Vrijednu ulogu u obredima vjerojatno su imale žene i muškarci, a obojeni otisci dječjih dlanova u negativu i uključivanje djece u izradbu keramičkih figurica upućuju na njihovo sudjelovanje u obredima te ravnopravan društveni položaj u gornjopaleolitičkim lovačko skupljačkim zajednicama (v. Karavanić 2012). Tu hipotezu podupire simbolika i trud uloženi u pozornu pripremu dječjih pokopa.

Svi obredi koji su se izvodili nisu, međutim, morali imati religijsko značenje (primjerice, plesovi, ako su postojali), a možemo pretpostaviti da je barem neke simbolične postupke paleolitički čovjek provodio bez jasne predodžbe o njihovu značenju, što je, primjerice, Carl G. Jung (1987: 81) zapazio u brdskoga plemena na Mount Elgonu u Africi. To bi značilo da ljudi u dalekoj prošlosti možda nisu uvijek razmišljali o svojim simbolima, nego su ih živjeli i bili nesvjesno poticani njihovim smislom. Njihova je egzistencija bila, djelomice kao i u nas, istodobno i očita i misteriozna (Dickson 1990), a pouzdana spoznaja fizičke smrti u društvenom smislu nije shvaćana kao kraj osobe.

U mezolitiku vidljiva je raznolikost u načinima pokopa, koja varira od groblja do groblja, a po prvi put se primjenjuje spaljivanje pokojnika (Srejić 1979; Cullen 1995), što svjedoči o kompleksnoj društvenoj organizaciji te varijabilnosti u religijskim obredima. Na pojedinim mezolitičkim grobljima posebna se pažnja posvećuje pokopima pasa (Mithen 1994), premda najraniji pokop psa sa svojim gospodarom potječe još iz paleolitika (Morey & Jeger 2022). Kao i ranije umjetnost često prati religiju, a na pojedinim mjestima umjetnička ostvarenja lokalno su toliko specifična da očituju vidnu svezu lokalnih okolišnih i globalnih gospodarskih komponenti s religijom.

U odnosu na paleolitik, neolitik se, kao i mezolitik, razvija u promijenjenim okolišnim uvjetima. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je svjetonazor neolitičkog čovjeka bio u skladu sa sjedilačkim načinom života i proizvodnjom hrane. Međutim, uzroci prijelaza na sjedilački način života i proizvodnju hrane u novije se vrijeme traže u sferi simbolike i duhovnosti kasnih lovačko skupljačkih zajednica, odnosno drugačijeg poimanja čovjeka s obzirom na njegov utjecaj na prirodne procese (v. Karavanić & Čondić 2018 i ondje navedenu literaturu). Dok su paleolitički lovci u punom smislu sastavni dio prirode, neolitički se čovjek u svom umu, kao proizvođač hrane i gospodar životinja, izdiže nad prirodnom stvarnošću formirajući novi svjetonazor. Na vidno drugačiji način poštuje religioznu dimenziju, pa se novi religijski koncepti očituju monumentalnim svetištima ali i nizom izrađevina simboličke namjene te složenim pokopnim praksama.

Jedno od obilježja prema kojima se ljudi razlikuju od ostaloga životinjskog svijeta zasigurno je postojanje određenih religijskih sustava. Unatoč silnom znanstvenom razvoju i višestrukum umnažanju znanja posljednjih desetljeća, ne možemo egzaktno odgovoriti na pitanje nastavlja li ljudska osobnost (duša) postojati nakon smrti fizičkog tijela, i taj odgovor i dalje ostaje u području vjere. Propitivanje onostranosti svojstveno je čovjeku, ali je teško točno odrediti kada se i zašto pojavila religioznost. Razmišljanja o smrti i nastavku života vrlo su stara, možda i starija od prvih materijalnih tragova koje s njima možemo povezati. Udaljeni desetcima tisuća godina od povijesnih pisanih izvora, usmjereni smo na proučavanje arheoloških i paleoantropoloških nalaza. Pri pokušajima interpretacija vjerovanja i obreda paleolitičkih ljudi često smo primorani služiti se pretpostavkama i nagađanjima. Pri rješavanju mnogobrojnih pitanja i dvojbi djelomice pomažu etnomodeli vidljivi na nižim stupnjevima gospodarskih odnosa suvremenih nomada i lovaca. Ipak, neprestano smo izloženi opasnosti da dobivena slika bude poprilično iskrivljena današnjim načinom poimanja, odnosno kulturnom matricom, pa će mnoga stajališta simbolike i religioznosti različitih prapovijesnih populacija nažalost ostati nepoznata, nedokučiva ili pogrešno protumačena. U novijoj su literaturi revidirani prijašnji zaključci, a rigorozna metodologija koju nameće suvremena arheološka znanost, uz korekcije i odbacivanje različitih interpretacija, omogućila je i mnoštvo novih spoznaja. Na taj nas način dinamika znanstvenih rasprava i nova otkrića približavaju duhovnom svijetu davnih predaka čija su vjerovanja i materijalna ostavština dio zajedničke ljudske prošlosti i kulturnog naslijeđa.

LITERATURA

Blake 2005

E. Blake, "The material expression of cult, ritual, and feasting", in: E. Blake & A. B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Oxford, 2005, 102–129.

Bocheński 2001

J. M. Bocheński, *Uvod u filozofsko mišljenje*, Split, 2001.

Borić 2008

D. Borić, "Kultura Lepenskog Vira u svjetlu novih istraživanja", *Glasnik srpskog arheološkog društva* 24, Beograd, 2008, 9–44.

Boyer 1994

P. Boyer, *The Naturalness of Religious Ideas: A cognitive theory of religion*, Berkeley, 1994.

Cullen 1995

T. Cullen, "Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave", *Antiquity* 69, Cambridge, 1995, 270–289.

Burket 1979

W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkeley, 1979.

Clottes & Lewis-Williams 1998

J. Clottes & D. Lewis-Williams, *The Shamans of Prehistory: Trance and magic in painted caves*, New York, 1998.

Conard 2005

N. J. Conard, "Aurignacian art in Swabia and the beginnings of figurative representations in Europe", in: A. Broglio & G. Dalmeri (eds.), *Pitture paleolitiche nelle Prealpi Venete: Grotta di Fumane e Riparo Dalmeri*, *Memoire del Museo Civico di Storia Naturale di Verona* 2, serie, Verona, 2005, 102–129.

Dark 1995

K. R. Dark, *Theoretical Archaeology*, Ithaca, 1995.

Dickson 1990

D. B. Dickson, *The Dawn of Belief: Religion in the Upper Paleolithic of Southwestern Europe*, Tucson, 1990.

Durman 2006

A. Durman, "Simbol Boga i kralja", u: J. Poklečki Stošić (ed.), *Simbol Boga i kralja: Prvi europski vladari*, Zagreb, 2006, 11–84.

Durman 2009

A. Durman, "Valja nama preko rijeke", u: T. Petrović Leš (ed.), *Zbornik radova u čast 70. obljetnice Vitomira Belaja*, Zagreb, 2009, 235–265.

Elijade 2006

M. Eliade, *Povijest vjerovanja i religijskih ideja*, I. dio: *Od kamenoga doba do eleuzinskih misterija*, Zagreb, 2006.

Facchini 2004

F. Facchini, "Tražitelji beskonačnoga – otkada?", u: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb, 2004, 717–81

Forenbaher & Kaiser 2009

S. Forenbaher & T. Kaiser, T. (eds.), *Grapčeva špilja: pretpovijesni tor, stan i obredno mjesto*, Split, 2009.

Frayer *et al.* 2006

D. W. Frayer, J. Orskiedt, J. Cook, M. D. Russell & J. Radovčić, "Krapina 3: Cut marks and ritual behaviour?", *Periodicum biologorum* 108/4, Zagreb, 2006, 519–524.

Insoll 2004

T. Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, New York, 2004.

Jung 1987

C. G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Zagreb, 1987.

Karavanić 2012

I. Karavanić, *Prapočetci religije: simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Zagreb, 2012.

Karavanić & Čondić 2018

I. Karavanić & N. Čondić, *Religije kamenog doba*, Zadar, 2018.

Klein 1999

R. G. Klein, *Human Career*, Chicago, 1999.

Kozłowski 2004

J. K. Kozłowski, "Religiozni osjećaj tijekom pretpovijesti: gornji paleolitik", u: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb, 2004, 53–81.

Leroi-Gourhan 1968

A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije: paleolit*, Zagreb, 1968.

Milićević Bradač 2002

M. Milićević Bradač, "The living, the dead, and the graves", *Histria Antiqua* 8, Pula, 2002, 53–62.

Metcalf & Huntington 1991

P. Metcalf, & R. Huntington, *The Celebrations of Death: The Anthropology of mortuary ritual* (2. izdanje), Cambridge, 1991.

Mithen 1994

S. J. Mithen, "The Mesolithic Age" in: B. Cunliffe (ed.), *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford, 79–135.

Morey & Jeger 2022

D. F. Morey & R. Jeger, "When dogs and people were buried together", *Journal of Anthropological Archaeology* 67, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2022.101434>

Mussi *et al.* 1999

M. Mussi, J. Cinq-Mars & P. Bolduc, "Echoes from the mammoth steppe : the case of the Balzi Rossi", in: W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda i K. Fennema (eds.), *Hunters of the Golden Age*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 31, Leiden, 1999, 105–124.

Potrebica 2005

H. Potrebica, "Halštatski religijski fenomeni na tlu Hrvatske", *Histria Antiqua* 13, Zagreb, 2005, 73–84.

Radovanović 1996

I. Radovanović, *The Iron Gate Mesolithic*, *Archaeological Series* 11. *International Monographs in Prehistory*, Ann Arbor, 1996.

Radovčić *et al.* 2015

D. Radovčić, A. Oros Sršen, J. Radovčić & D. W. Frayer, "Neandertal jewelry: modified white-tailed eagle claws at Krapina", *PLoS ONE* 10 (3), 2015, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0119802>

Rossano 2006

M. J. Rossano, "The religious mind and the evolution of religion", *Review of General Psychology* 10/4, 2006, <https://doi.org/10.1037/1089-2680.10.4.346>

Rossano 2010

M. J. Rossano, "Making friends, making tools, and making symbols", *Current Anthropology* 51 (Suppl.), Chicago, 2010, S89–S98.

Renfrew 1985

C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, London, 1985.

Renfrew & Morley 2009

C. Renfrew & I. Morley (eds.), *Becoming Human: Innovation in Prehistoric material and Spiritual Culture*, Cambridge, 2009.

Rukavina 2012

I. Rukavina, *Umjetnost ledenog doba*, Zagreb, 2012.

Srejović 1979

D. Srejović, "Protoneolit – kultura Lepenskog Vira", in: A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo, 1979, 33–76.

Vandermeersch 2004

B. Vandermeersch, "Najstarije sahrane", u: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb, 19–51.